

INHOUD

Inleiding 7
Nietzsches belangrijkste correspondenten
in de periode 1879-1889 25

DE BRIEVEN 1879-1889

1879 41
1880 49
1881 59
1882 75
1883 145
1884 193
1885 223
1886 255
1887 295
1888 319
1889 411

Verantwoording 421
Bibliografie 425
Register 427
Over de samensteller 443

Je kunt eraan te gronde gaan 'onsterfelijk' te zijn.
– eind juli 1888

Nietzsche mag dan wellicht de bekendste filosoof in de huidige tijd zijn, hij is waarschijnlijk ook 'het meest vervalste fenomeen in de moderne literatuur', zoals Erich Podach het al in de jaren dertig van de vorige eeuw formuleerde. Ook Nietzsche zelf had er al weet van, zoals blijkt uit de brisante brief die hij begin mei 1884 aan Malwida von Meysenbug schreef: 'Wie weet hoeveel generaties er nog voorbij moeten gaan om enkele mensen voort te brengen die in de volle diepte kunnen plaatsen *wat* ik heb gedaan! En zelfs dan nog jaagt de gedachte me schrik aan wat voor onbevoegden en totaal ongeschikte mensen zich ooit op mijn autoriteit zullen beroepen. Maar dat is het probleem van elke grote leraar van de mensheid: hij weet dat hij, in sommige gevallen en ongevallen, de mensheid fataal *kan* worden, en evenzeer tot zegen kan zijn.'

Nietzsches brieven van 1879 tot 1889 documenteren het fascinerende, enerverende, oscillerende traject van een denker die tussen hoop en twijfel aan zijn voortleven zweeft. Er is waarschijnlijk geen ander denker die er met een grotere taaiheid en een groter doorzettingsvermogen op uit was de wereld van het belang van zijn ideeën te overtuigen en zijn missie te voltooien: de omkering, de omverwerping van het tot dan toe bestaande wereldbeeld. Een missie die hij met steeds grotere beslistheid uitdroeg tegenover een almaar krimpand publiek. Terwijl hij toewerkte naar het moment suprême, het beslissende moment, waarop hij het geschrift

zou uitbrengen dat volgens hem een ommekeer, een breuk, een splijting in de geschiedenis teweeg zou brengen, *De antichrist*, was hij zich al bewust van het gevaar van de mogelijke appropriatie van zijn werk, dat wil zeggen de ongepaste toe-eigening inclusief vervorming, verdraaiing voor eigen doeleinden en belangen, – een fenomeen dat tot in onze dagen aanhoudt. Nietzsche schrok er niet voor terug de mogelijke radicale partijen bij wie hij dat gevaar liep bij naam te noemen, namelijk ‘socialisten, nihilisten, antisemieten, christelijk orthodoxen, wagnerianen’ en de ‘ergerlijke diletantanten die willen meepraten over de *waarde* van mensen en rassen’ met hun ‘voortdurende absurde vervalsingen en verdraaiingen van de vage begrippen “Germaans”, “Semitisch”, “arisch”, “christelijk”, “Duits”’ (29 maart 1887).

Het is wel een bijzondere vorm van tragische ironie dat uitgerekend bovengeciteerde brief aan Meysenbug (uit mei 1884) waarin hij zijn grote angst voor misinterpretatie uitspreekt, door zijn zus, die vanaf 1893 vervalsing tot haar ‘metier’ maakte, onherkenbaar verminkt werd, omgebouwd werd tot een brief van een broer aan zijn geliefde zus, terwijl het feit dat hij ‘radicaal gebroken heeft’ met zijn zus, de ‘wraakzuchtige, antisemitische gans’, eruit geëlimineerd is, onder de tafel gewerkt, evenals de conclusie van de brief: ‘Ik begrijp nu maar al te goed, op grond van *velerlei* ervaring, *hoe gemakkelijk* mijn eigen leven en lot in precies zo’n kwade reuk zou kunnen komen te staan als het hare.’

Met ‘het hare’ wordt het leven en lot van Lou von Salomé bedoeld, de vrouw wier reputatie zijn benepen zus had getracht te besmeuren, maar die Nietzsche nog steeds ‘buitengewoon’ noemde, die Nietzsche een paar jaar daarvoor even voor de juiste erfgenaam van zijn gedachtegoed had gehouden en in wie hij iemand dacht te hebben gevonden die eenzelfde ‘opgave’ had als hij. Toen die hoop futiel bleek en de droom als een zeepbel uit elkaar gespat was, nam de notie van ‘vereenzaming’ alleen maar toe, die hij onder aan dezelfde brief nog eens expliciet maakte met de uitleg: ‘mis-

kenning, verachting en alles wat daarmee samenhangt'.

Want al sprak hij in zijn brieven onophoudelijk over zijn missie als 'noodzaak', zijn 'opgave', 'mijn lot', 'mijn levens-taak', 'mijn probleem', daartegenover stelde hij zich ook steeds maar weer de vraag wie zijn oplossing van het probleem, zijn 'uitweg' uit het nihilisme, zou kunnen begrijpen, omdat hij sprak over ervaringen die ver buiten het begrip, het bewustzijn, de ervaringshorizon, het 'ervaringsterrein' van de meeste mensen lagen. Tot zijn 'ervaring' behoorde ook het denken over de grondslagen van de existentie.

Nietzsche deelde zijn uitgever mee dat alles wat hij had geschreven ook door hem was beleefd, met lijf en leven, of-tewel met zijn bloed was geschreven. Maar niet alleen was zijn denken te herleiden tot zijn ervaringen, zijn leven viel ook zo goed als samen met zijn denken. En bij een denker bij wie leven en denken zozeer versmolten zijn, krijgen de brieven vanzelf een groter gewicht. Het gepubliceerde werk en de brieven vloeien naadloos in elkaar over. Ze kunnen niet gescheiden van elkaar worden bekeken en verhelderen elkaar wederzijds. En in de laatste jaren voedden en beïnvloedden de belevenissen en gedachten waarvan sprake is in de brieven de filosofische bespiegelingen in zijn werk alleen nog maar sterker, ook omdat ze meer en meer in isolatie plaatsvonden en de brieven de enige overgebleven weg naar de buitenwereld waren. Tijdens zijn laatste jaren veranderde Nietzsches leven in een 'brieffschrijversleven' en werd zijn correspondentie als gevolg daarvan meer en meer van existentieel belang.

Bovendien stelde Nietzsche zijn leven en denken in zijn laatste jaren in toenemende mate gelijk met het lot en voortbestaan van de mensheid. In 1888 wás hij 'de lotsbestemming waarin het vraagstuk van millennia zijn beslag heeft gekregen, – ik heb de toekomst van de mensheid letterlijk in handen', met de logische consequentie dat de door hem beoogde herijking van alle waarden 'een daad van opperste zelfbezinning van de mensheid' was, zoals hij in december

1888 schreef in een briefontwerp aan keizer Wilhelm II. Hij bereidde daarmee niet alleen een gebeurtenis voor die de mensheid in twee helften zou splijten, hij wás die gebeurtenis. Hij was de crisis én de oplossing voor de crisis.

Het is opvallend hoe sterk Nietzsche zich vereenzelvigde met een toestand in de wereld die hij als ziek beschouwde: 'ziek' wil zeggen nihilistisch, christelijk, decadent, bloedeloos, verlangend naar het einde, naar verlossing en hierna maals, een fictieve 'betere wereld'. De wereld was ziek, een ziek lichaam waarvan de waarden getuigden van een gebrek aan levenskracht, het product van een doodgebloede, vervlakte, genivelleerde cultuur. En Nietzsche moest in zelfisolatie gaan om een geneesmiddel te vinden voor een zieke wereld, een ziek collectief lichaam. Hij legde het zichzelf op. Nietzsche, die de filosoof beschouwde als de arts van de cultuur, was tegelijk ook de zieke patiënt, hij was decadent, representeerde het eind van de cultuur, maar tegelijk, anders dan Wagner, die alleen maar decadent was, ook de belofte van een nieuw begin. De brieven vanaf 1879 schetsen een beeld van wat ik noem 'het drama van de zelfopgelegde zelfisolatie'. Vanaf dat moment legde de denker zichzelf willens en wetens een steeds verdergaande isolatie op, net als zijn alter ego Zarathoestra, om zijn 'missie', de omkering van alle waarden, ten einde te denken, te bewaken en te bewerkstelligen.

Het is precies in die situatie, die van een ernstig zieke, op sterven na dode patiënt, dat we Nietzsche aantreffen aan het begin van deze briefselectie.

1879 is de belangrijkste cesuur in zijn leven. Doodziek nam hij afscheid van de universiteit in Bazel, hij werd onafgebroken door helse pijnen geplaagd die de grens van het draaglijke overschreden. Hij zweefde op het randje van de dood. In oktober 1879 deed zelfs het verhaal de ronde dat hij gestorven was. Dat verhaal vond blijkbaar grif gehoor en kwam ook hemzelf ter ore. Wie dit gerucht de wereld in ge-

holpen had, is niet vast te stellen. Malwida von Meysenbug schreef op 30 oktober uit Parijs aan Reinhart von Seydlitz: 'Is het waar wat mij uit derde hand ter ore kwam, dat Nietzsches dood is? Het heeft me diep geraakt en toch, als het waar is, ben ik blij dat hij verlost is want genezen kon hij niet en zijn toekomst was een kwelling. Maar jammer dat hij met dit boek afscheid nam.'

Ook Wagner had geen goed woord over voor het boek, hij kon zich niet meer vinden in wat Nietzsche schreef. Waren zijn geschriften, zoals *De geboorte van de tragedie*, vroeger een feest van herkenning, vol weerspiegelingen van het gedachtegoed van de maestro zelf, in het realisme dat Nietzsche vanaf *Menselijk, al te menselijk* tentoonspreidde zag hij abusievelijk nog slechts 'Réalisme', de invloed van Nietzsches nuchtere Joodse vriend, de moraalfilosoof Paul Rée. Cosima, de woordvoerster van de Meester, liet destijds Elisabeth, Nietzsches zus, met wie ze nog wel on speaking terms was en die een bemiddelingspoging had gedaan, weten: 'De auteur van dit werk ken ik niet.' En op 12 januari 1879 meldde ze Gersdorff, een van Nietzsches beste vrienden, dat ze 'de gestorven Nietzsche' trouw bleef.

Daar dacht Nietzsche heel anders over. Want met 'dit boek', *Menselijk, al te menselijk*, dat in mei 1878 was verschenen, had hij juist, zoals hij in het voorwoord van de in 1886 uitgebrachte nieuwe editie constateerde, de weg naar zichzelf teruggevonden, 'het tegenovergestelde van elke romantische leugenachtigheid', 'de weg naar "mij" zelf, naar mijn taak'.

Het was met andere woorden het eerste, echt eigen boek van de onafhankelijke filosoof Nietzsche. In 1879 begon zijn filosofisch oeuvre pas echt. Ziekte was de prijs die je betaalde als je probeerde je taak, je eigen weg, je persoonlijke verantwoordelijkheid te ontwijken, te ontkomen.

Jaren had hij verkwist. De jaren waarin hij zich had ontpopt als jeune premier van de academische bestudering van de oudheid – met als enige winst dat hij Jacob Burckhardt had leren kennen –, de jaren waarin hij zich door een hybri-

de, tegelijk filologisch en muziek-filosofisch, manifest opwierp als coryfee van culturele vernieuwing onder de aegis van Wagner en diens muziektheatrale droomproject, de jaren waarin hij zoveel als de woordvoerder was geworden van de wagneriaanse publiciteitsmachine en de belichaming was van de hoop op een culturele heropleving in Duitsland, waren een omweg geweest. Het waren misstappen geweest waaruit zijn ziekte hem had losgeweekt.

Van een breuk met Wagner kon je derhalve nauwelijks spreken, zo stelde hij in *Ecce homo*. En inderdaad, wie zijn brieven leest, moet steeds weer met verbazing constateren hoezeer Nietzsche, ondanks de verkoeling van het contact, de invectieven tegen de decadentie en de 'hogere oplichterij' van het wagnerisme en zijn afschuw van het antisemitisme en het nationalisme dat in de kringen rond Wagner, in de *Bayreuther Blätter*, opgeld deed, eraan hechtte te benadrukken hoe nauw hij zich verwant voelde met Wagner, 'als beest, als god en kunstenaar', zozeer dat hij ten slotte meende dat hij, Nietzsche, mettertijd als de voortzetting van Wagner zou worden beschouwd. Terwijl Nietzsche hem ervan betichtte zijn wereldhistorische missie, een bewustzijnsverandering in de wereld teweeg te brengen op de vleugelslag van de muziek, uit het oog te hebben verloren, te hebben verraden. Dat Nietzsche daarop zo lang zijn hoop had gevestigd, was het teken van een 'algehele aberratie van mijn instinct', zo constateerde hij in *Ecce homo*.¹ Desondanks schreef hij nog op 14 januari 1880: 'Ik denk met een voortdurend gevoel van dankbaarheid aan hem, want aan hem heb ik een aantal van de krachtigste stimulansen tot geestelijke zelfstandigheid te danken.' Uiteindelijk had de band die hij met Wagner had gehad hem ook autoriteit en de uitbreiding van zijn invloedssfeer bezorgd.

Nergens staan het gevoel van verwantschap, identiteit én het diametraal verschil met Wagner zo rug aan rug, zo contrasterend tot uitdrukking gebracht als in de brieven van 16 en 25 juli 1882. 'Het was een lange *passie*' geweest die uitliep

op een 'provocatie', de toezending van *Parsifal* ondertekend met de woorden 'hoogste kerkenraadslid' door de oud geworden Wagner. Maar van 'de eigenlijke Wagner' wilde hij nog wel de erfgenaam worden, schreef hij op 19 februari 1883 vlak na Wagners dood in Venetië.

We kunnen ook spreken van een 'genezingstraject' dat we hem vanaf 1879 in deze brieven, al evenzeer als in zijn boeken, zien bewandelen. We zien hem zich steeds meer vereenzelvigen met het lot van de wereld. En de enige manier om dat lot te veranderen was zichzelf veranderen. Meer en meer wordt bewaarheid wat Nietzsche begin 1878 aan Richard en Cosima Wagner had geschreven in een (waarschijnlijk nooit verstuurde) brief die de toezending van *Menselijk, al te menselijk* moest begeleiden: 'Hoewel ik, zoals gezegd, niemand ken die nu nog mijn overtuiging deelt beeld ik me toch in niet als individu maar als collectief te hebben gedacht. Het merkwaardigste gevoel van eenzaamheid en veelzaamheid. Een heraut die vooruitgesneld is maar zich afvraagt of de ridderschaar nog wel achteropkomt hetzij of die eigenlijk nog bestaat.'

Nietzsche nam de verantwoordelijkheid op zich voor wat hij beschouwde als een noodsituatie in de westerse wereld, een problematische situatie die om een oplossing vroeg. En de lezer kan dit genezingsproces tot aan de apotheose meebelevén als het psychodrama van een denker die met een ongekend geestesvuur de religie zelf als een massapsychose te lijf ging, om deze uit het zieke lichaam van de mensheid te bannen. En dat deed met de authentieke gloed van het religieuze geloof dat hij had afgewezen.

Het was zijn missie om 'de fysiologie in ere te herstellen', om af te rekenen met de pervertering van het instinct, de miskennis van de natuur, het denigreren van alles wat met het lichaam te maken had, de verguizing van de seksualiteit, met het christelijke schuldgevoel en schuldtoewijzing als repressief machtsinstrument, met de fixatie op een imaginair leven na dit leven als het product van tegennatuurlijk res-

sentiment en escapistisch nihilisme, kortom met een uitgebluste civilisatie die meer waarde hechtte aan de fictie van het leven na de dood dan aan het leven zelf.

Die pervertering van waarden, die sinds het platonisme en het christendom ('het platonisme voor het volk') haar beslag had gekregen, moest door een 'herijking van waarden' teruggedraaid worden, rechtgezet, hersteld. Nietzsches omwenteling zou niet alles op zijn kop zetten als wel alles in zijn natuurlijke staat herstellen. Die drive, de transformatie te bewerkstelligen 'van een morele mensheid in een wijze mensheid', zoals Nietzsche het al in *Menselijk, al te menselijk*² formuleerde, was structureel voor heel zijn filosofie, een project dat de zorg voor de aarde, de trouw aan de aarde als ankerpunt, als 'zwaartepunt' had.

Een hernieuwde oriëntatie op de wereld die de fysiologie, het lichaam en de zintuiglijk-lichamelijke empirie in ere zou herstellen, vroeg om fundamenteel nieuwe maatstaven, 'nieuwe tafelen' waaraan een nieuw stelsel van waarden kon worden afgelezen. 'Het gewicht van alle dingen' moest opnieuw worden bepaald. Reden waarom ik er de voorkeur aan geef Nietzsches term 'Umwertung aller Werte' te vertalen met 'herijking van alle waarden' (liever dan met 'herwaardering').

Midden in de zwartste periode van zijn leven waren, zo meldde hij op 14 augustus 1881 uit het Zwitserse bergdorp Sils-Maria, aan zijn horizon ongekende gedachten opgerezen, die hem tranen van geluk bezorgden. We kunnen ervan uitgaan dat hij daarbij in het bijzonder doelde op de gedachte van de eeuwige terugkeer. Deze lichtende gedachte zou voor hem leidend worden in het transformatie- of genezingsproces dat de aarde weer centraal zou stellen in het leven en een eind zou maken aan de wereldvlucht, de vlucht in artificiële, verzonden paradijzen die werd bemiddeld door doctrinaire systemen van religieuze verlossing. Want de eeuwige terugkeer legde het zwaartepunt van het leven weer waar het hoorde te liggen, in de schittering van het onder-

maanse, in de rijke immanentie van het lichamelijke bestaan. Vanwege de voor Nietzsches denken centrale betekenis van de gedachte laat ik op de brief van 14 augustus 1881 het nagelaten fragment van begin augustus 1881 volgen, waarin hij het concept van de eeuwige terugkeer voor het eerst fris van de lever aan het papier toevertrouwde. Zoals het hem was toegevallen aan de voet van een piramidale rots, als een epifanie of een openbaring. Nietzsche herinnerde nog aan het gedenkwaardige moment van inspiratie in de brief van 3 september 1883.

Bleef de vraag hoe hij deze gedachte, 'de nieuwe leer', ingang zou kunnen doen vinden bij de mensheid. Was de gedachte communicabel? Wie zou haar zich kunnen toe-eigenen? En hoe zou die in het collectieve lichaam van de mensheid opgenomen kunnen worden? De vragen worden al schetsmatig opgeworpen in het eerste concept.

Anders dan het cliché van 'de kluisenaar van Sils-Maria' suggereert, heeft Nietzsche zijn leven lang zijn hoop gesteld op collectieven, op 'het collectief'. Het nam allerlei vormen aan in zijn hoofd, leven en dromen. In zijn jeugd had hij al met zijn twee vrienden Gustav Krug en Wilhelm Pinder in Naumburg *Germania* opgericht om elkaar te inspireren tot opstellen over kunst en cultuur. In zijn studententijd had hij op eigen initiatief de Philologischer Verein (1868) in Leipzig opgericht als denktank die kon rivaliseren met de *societas philologica* van zijn mentor Friedrich Ritschl. En in zijn tijd als hoogleraar in Bazel leidde de vriendschap en het samenwonen in de 'Baumannshöhle' tussen 1869 en 1875 met Franz Overbeck en de filosoof Heinrich Romundt, een studievriend van Nietzsche sinds Leipzig, tot een ideële verbintenis in wat ze de 'Gesellschaft der Hoffenden' noemden, waartoe ook Overbecks vrouw Ida Overbeck-Rothpletz, Nietzsches hartsvrienden baron Carl von Gersdorff en Erwin Rohde behoorden, en zelfs Heinrich von Treitschke, de historicus die Bismarcks Rijksstichting later van ideologische ammunitie zou voorzien. De 'hoopvollen' van deze

vriendenkring zagen toen nog in Wagner de garant voor hun vertrouwen in de toekomst van de westerse cultuur. In de tijd van 1868 tot 1876 had Wagner Nietzsche een podium verschaft waarop hij zijn boodschap kon uitdragen en zijn publieke bereik kon vergroten buiten universitaire kring. Maar ook na Nietzsches definitieve afscheid van zijn wagneriaanse wereldvernieuwingsdromen door middel van de kunst was zijn geloof in de verspreiding van ideeën door middel van het collectief niet gesmoord.

In 1876-1877 bracht Nietzsche zijn sabbatical door in Sorrento in het gezelschap van Malwida von Meysenbug, Paul Rée en Albert Brenner, die er allemaal aan een roman, novelle of verhandeling werkten. Nietzsche legde er de eerste hand aan het eerste deel van zijn *Menselijk, al te menselijk* en droomde tegelijkertijd van een 'school van opvoeders', een 'modern klooster, ideale kolonie, université libre'.

Na de ingeving waarover hij in de brief van 14 augustus 1881 schreef, toen zijn 'levenstaak' hem als 'leraar van de nieuwe leer' (de gedachte van de eeuwige terugkeer) nog helderder voor ogen stond, had zijn ontmoeting met een verwante geest, een mogelijke erfgenaam zelfs, in de persoon van Lou von Salomé hem in 1882 even weer heel dicht bij zijn ideaal gebracht, dit keer in de vorm van een werkge-meenschap, de 'onheilige drie-eenheid', die hij met Rée en Salomé zou vormen, met wie hij wilde gaan studeren in Wenen of Parijs (studies van fysiologische aard). Het verloop van het hevige en tragische psychodrama van twee geesten die volgens Meysenbug bijna voor elkaar voorbestemd leken en hun filosofische gelijkgestemdheid ook geregeld als broeder-zusterbrein betitelden, voor zolang als het duurde – kan de lezer volgen in deze briefselectie. Uit Nietzsches gedis-illusioneerde uitroep (in de brief van medio juli 1883) dat Rée hem belogen had toen hij het voorstelde alsof Salomé 'alle geluk en alle comfort van het leven had opgeofferd voor de waarheid', kunnen we afleiden hoezeer Nietzsche zijn eigen levensinstelling op Salomé geprojecteerd had.

Ook nadat dit project was gesneuveld bleef het idee van een gezelschap van opvoeders 'die zichzelf opvoeden', van leraren die zich 'de leer' toe-eigenen, hem voor ogen zweven. De drang naar het collectief bleek nog springlevend toen hij in mei 1883 een zomerproject bedacht: hij zou een benedictijns slot volstoppen met nieuwe vrienden.

Maar daarna lijkt de pendel steeds vaker naar de andere kant door te slaan. De gedachte van de eeuwige terugkeer 'heeft millennia nodig om te rijpen' of moet worden bekeken 'sub specie trecentorum annorum', heeft nog driehonderd jaar nodig. Het filosofische zelfgenezingstraject kent een veeltal van pendelbewegingen. De brieven voeren de lezer binnen in een universum waarin een constante eb-en-vloedbeweging heerst, in een oscillerend veld tussen ogenschijnlijke tegenstellingen die elkaar veronderstellen: het reiken naar een collectief, naar een zo groot mogelijk publiek sloeg om in de noodzaak tot zelfisolatie; hij schreef voor iedereen en niemand; hij wilde zijn boodschap uitdragen maar moest ook zijn gedachten verhullen om niet te worden misverstaan; hij had een grote communicatiedrang maar moest ook toegeven dat bepaalde zaken niet mededeelbaar zijn: het was dan ook, zo schreef hij in mei 1884 aan de Weense fysioloog Josef Paneth uit de kring rond Freud 'volstrekt onmogelijk (volgens de wetten van het "perspectief") in het openbaar over mij te spreken zonder de waarheid grenzeloos *tekort te doen*'; hij ging zich te buiten aan grootspraak ('ik ben een noodlot', 'de onafhankelijkste geest van Europa', 'de belangrijkste filosoof van dit tijdperk' et cetera), maar legde ook een grote bescheidenheid aan de dag; het gewicht van zijn taak vroeg om een dansante soepelheid van de taal. Het waren geen contradicties maar communicerende vaten, die zijn uitspraken nu eens naar de ene, dan weer naar de andere kant deden overhellen. De ernst van zijn opdracht vroeg ook om een grote dosis opgewektheid; zijn duistere pathos moest worden gecompenseerd door speelsheid. Hij schreef het al in een brief aan Köselitz op 1 februari 1883, waarin hij

de publicatie van zijn eerste *Zarathoestra*-boek aankondigde: 'Er bestaat niets van mijn hand dat ernstiger is en ook niets vrolijkers; het is mijn diepste wens dat deze kleur – die niet eens een mengkleur hoeft te zijn – steeds meer mijn "natuurlijke" kleur zal worden.' En herhaalde het nog eens op 3 september 1883.

Dit clair-obscur, deze dubbelheid is kenmerkend voor de laatste periode van zijn schrijverschap, waarin het idee van collectiviteit plaats heeft gemaakt voor een persoon die voor het collectief mensheid denkt zonder het (vooralsnog) te bereiken.

De hoeveelheid correspondenten die hem tot het bittere eind trouw bleven en de vrienden die hem jaar na jaar in Sils-Maria omringden lijken 'eenzaamheid' te weerspreken, maar de crux ligt in het feit dat hij meende dat hij juist voor zijn belangrijkste gedachten geen of pas in een verre toekomst gehoor zou vinden. Hij was niet eenzaam, nooit geweest ook, maar de gedachte van de eeuwige terugkeer noopte hem tot eenzaamheid (om hem te bewaren voor misvattingen), veroordeelde hem tot eenzaamheid omdat hij vreesde dat weinigen zouden vatten wat die impliceerde. Het wezenlijkste van zijn denken was niet of nauwelijks communicabel: communicatie bedient zich van geijkte patronen en wie iets grondig wil veranderen moet juist buiten de geijkte paden treden. Zie hier de interne dramaturgie van Nietzsches 'eenzaamheid' – en de tragiek van zijn 'levenstaak'.

De uitspraak 'Ik ben de eenzaamheid als mens' (in een nagelaten fragment uit 1888-1889) was dan ook de tragische conclusie van een denker die tot iedereen wilde spreken, omdat hij iedereen wilde verleiden tot de daad van zelfbezinning die hij 'als veelzaamheid' plaatsvervangend voor de mensheid had gesteld. Hij liet er zich op voorstaan als een collectief te hebben gedacht, geleefd, gehandeld. Het was immers de hoogste trap van zedelijkheid te leven en te handelen 'als collectief-individu', zoals hij al in *Menselijk, al te menselijk* had geschreven.³ Die weg zien we Nietzsche in 'de

levensgevaarlijke jaren', zoals hij de laatste tien jaar van zijn denkend bestaan zelf in *Ecce homo* betitelde, tot het einde toe bewandelen. Al viel de zelfopoffering hem wel zwaar. De brief van 12 februari 1888 aan zijn vriend Seydlitz is aangrijpend: 'Ik ben nu alleen, absurd alleen; en in mijn onverbiddelijke en onderaardse strijd tegen alles wat tot nog toe door de mensen vereerd en geliefd werd (– mijn formule daarvoor is "herijking aller waarden") ben ik ongemerkt in zoiets als een hol veranderd – iets wat verborgen ligt, wat niemand meer vindt, zelfs als iemand eropuit zou trekken om het te zoeken. Maar niemand trekt eropuit...' Noodlotszwanger was hij, maar 'geen zweempje liefde' te vinden. En eind juli van hetzelfde jaar concludeerde hij: 'Je kunt eraan te gronde gaan "onsterfelijk" te zijn.'

Omdat hij wel inzag dat zijn werk geen gehoor zou vinden in zijn eigen tijd, dat er geen publiek op hem zat te wachten, gaf hij boeken als *Zo sprak Zarathoestra* ondertitels mee als 'voor iedereen en niemand'. Nietzsche deed een 'hammer and dance' in zijn eentje. Maar met de achterliggende gedachte dat mettertijd iedereen de verantwoordelijkheid op zich zou moeten nemen...

Nietzsche wist hoe moeilijk fundamentele verandering is, vooral als het een mentaliteitsverandering betreft, omdat mensen en machthebbers graag de status quo handhaven en er geen leiders zijn als je ze nodig hebt. Hij wist dat alleen persoonlijke, individuele autonomie en zelfregulatie tot verandering of het overwinnen van een crisis kunnen leiden. Dat 'de mensheid' (aangezien het geen harmonieus, geïntegreerd lichaam is dat leert) geen visie overneemt, alleen autonoom denkenden doen dat, die visies op hun toepasbaarheid of belang testen.

Daarom is de geestelijke herijking, het fundamentele herzien van waarden een moeizaam cultureel proces. Nietzsche moet het sisyfuskarakter van zijn onderneming voorzien hebben en dat de geestesrevolutie of 'geestesoorlog' zich eindeloos zou voortslpen. Want het was niet zozeer de twin-

tigste-eeuwse catastrofe van holocaust en genocide die hij voorzag, al wordt zijn naam daar door de ijselijk efficiënte vervalsingspraktijk van zijn zus stelselmatig mee in verband gebracht (dat is het cliché dat het gevolg is van de oneigenlijke appropriatie en misinterpretatie van Nietzsches denken waardoor hij met een fascistisch denker als Heidegger op een hoop wordt gegooid). Veeleer was het de huidige eenentwintigste-eeuwse crisis van waarden die hij aankondigde toen hij schreef dat de aarde nog een crisis van ongekende omvang zou doormaken, die met de herinnering aan zijn naam zou worden verbonden. De huidige crisis, waarin biopositieve, ecologische ideeën het enerzijds moeten opnemen tegen de zich steeds weer herhalende terugval in ideologieën die gefundeerd zijn op religie en levensontkenning, en anderzijds tegen de dominantie van sociaal-politieke systemen die geënt zijn op exploitatie van natuurlijke bronnen in plaats van zorg voor de aarde.

We zijn heden ten dage nog getuige van een zelfs sterk gepolariseerde strijd die woedt tussen de gelovigen en degenen die zich van confessies onthouden, tussen degenen die zich aan een goddelijk gezag, een of andere vorm van heteronomie onderwerpen, en degenen die deze afwijzen en een zo groot mogelijke autonomie nastreven.

Nietzsche moet het gevaar voorzien hebben dat lag in het feit dat 'alles geoorloofd is' na de dood van God, na het wegvallen van een absolute autoriteit, namelijk dat bepaalde groepen mensen uit beide kampen niet klaar zijn voor de vrijheid, de enen omdat ze haar afwijzen op grond van een doctrinaire orthodoxie, de anderen omdat ze haar misbruiken. De door Nietzsche voorgestane trouw aan de aarde is de boodschap die voor beide groepen geldt. De hardnekkig op religieuze verlossing in een andere wereld gefixeerden en aan de andere kant de zich aan winstmaximalisatie en technologische hybris te buiten gaande exploitanten van de aardse natuur en haar natuurlijke bronnen die aan verwoesting en uitputting ten prooi zijn.

Beide groepen zijn niet tegen de vrijheid opgewassen die luidt dat vanaf nu de mens zijn lot zelf mag bepalen en onder controle moet houden. Het wegvallen van de middelmaat, de middenklasse, de middenstand is symptoom van die strijd tussen gepolariseerde groepen van ‘laatste mensen’ die allebei niet het welvaren van deze wereld op het oog hebben, maar hun eigen belangen behartigen. Zelfs Nietzsche, de filosoof die hoge eisen aan de mens van de toekomst stelde, zag in dat de eerste voorwaarde voor een hoge cultuur ‘een krachtig en gezond geconsolideerde middelmaat is’.⁴

Als er iets buiten Nietzsches scope lag, is het de fixatie op een beperkt belang, of het nu een ik-gericht voortleven in het hiernamaals of in cyberspace betreft. Ook nu ‘alles geoorloofd is’ heeft het niet-vastgestelde dier nog steeds geen gezonde kijk op zijn plaats tussen steen, plant, dier gevonden. Een gepaste plaats die de natuur recht doet waarin hij zich geplaatst weet en die hij dankzij zijn bewustzijn transcenderen kan, maar waaraan hij zich niet kan onttrekken zonder daarvoor een prijs te betalen.

Uitgaande van een proces dat nog millennia nodig had om zich te voltrekken, rangschikte Nietzsche zich in de herfst van 1887 in een lijstje van ‘postumen’, grote geesten die pas postuum erkenning hadden gekregen. Onder hen bevonden zich onder meer Epicurus, Schopenhauer, Napoleon, Machiavelli en natuurlijk Stendhal, een van zijn lievelingsauteurs, die van zijn boek *De l’amour*, Nietzsches favoriete boek van Stendhal, ook maar een honderdtal exemplaren had verkocht. Hij voegde er de kanttekening bij: ‘De postume mensen worden slechter begrepen maar beter gehoord dan de eigentijdse.’ En nog veelzeggender vervolgde hij: ‘Of, strenger: ze worden nooit begrepen: en vandaar hun autoriteit.’

En dan komt begin 1888 het bericht van de erkenning van zijn werk door de drukbezochte lezingen die in Kopenhagen worden gegeven door de Deense literatuurcriticus Georg

Brandes. Een deus ex machina. Euforie van de erkenning op de valreep. Hij hoefde geen genoegen te nemen met de wijkende horizon van de hoop. Het was, ondanks alles, volbracht.

Onder de indruk van dit bericht ontlaadde het collectief-individu Nietzsche, dat als veelzaamheid had gedacht, als mensheid, en in zarathoestriaanse termen, als 'de omvangrijkste ziel die het verst in zichzelf kan lopen en dolen en dwalen'⁵ zich in talloze personen, en mondde uit in de groot-spraak: 'Wat onaangenaam is en afbreuk doet aan mijn bescheidenheid is dat in wezen elke naam in de geschiedenis ik ben.' (6 januari 1889, aan Burckhardt) En schuin daarboven het woordje 'Astu', enigmatisch, zoals het daar staat, in de marge en daarom uitnodigend tot interpretatie.

'Waanzin' is de conclusie. Zeker, hij is een grens overgegaan, zijn 'Rubicon', waarna hij ons ervaringsterrein definitief heeft verlaten en er geen communicatie meer mogelijk is. Het woordje 'Astu' signaleert dat de bruggen van de communicatie definitief afgebroken zijn, zoals de surrealist André Breton het in zijn vermaarde *Anthologie de l'humour noir* formuleerde. Hij vergelijkt het met het woordje 'Baou!' uit het gedicht 'Dévotion' van Arthur Rimbaud. Hoe formuleren we het onformuleerbare? Om de ernst van zijn missie te verdragen had hij 'diepe hemelse opgewektheid' nodig gehad, zo had Nietzsche in zijn brieven verklaard. Dat verklaarde ook ten dele de manische, veelstemmige euforie bij de gedachte dat gezien de erkenning door Brandes zijn missie dus toch (al) geslaagd was. Het bewijs: hij blaakte van gezondheid. De grootspraak was er altijd al en het parodistisch spel met het 'messianisme' ook, al ver voor Zarathoestra zijn pad kruiste zelfs: 'Nu is het adagium weer: "Vriend, in uw handen beveel ik mijn geest!" en wat meer is: "in uw geest beveel ik mijn handen!"', bij toezending in 1881 van zijn (voor hem zelf) onleesbare manuscript aan zijn editor Köselitz ten tijde van het schrijven van *Morgenröde*.

Ook de voorstelling van de familie als 'giftig ongedierte',

de lang door Elisabeth onderdrukte passage in *Ecce homo*, wordt in de brieven (en briefontwerpen) van 1884 en 1885 door vele vergelijkbare formuleringen voorafgeschaduwd. Veel radicale, extravagante, excentrieke uitspraken in de ‘waanbrieven’ die schijnbaar tot de geëxalteerde eindfase behoren, komen niet uit de lucht vallen, zo kan de lezer opmaken uit de brieven van de laatste tien jaar. Toch was deze absurdistische apotheose die in de waanbrieven uit Turijn aan het eind aan de oppervlakte komt, voor bepaalde critici aanleiding om te beweren dat zo’n einde ‘past’ bij het werk van Nietzsche.

Georg Brandes, de man die de term ‘aristocratisch radicalisme’ voor Nietzsches denken bedacht, voorzag dit al toen hij in zijn verhandeling *Nietzsche*, in 1893, schreef: ‘Aangezien met ongelooflijke ruwheid de poging werd gedaan heel zijn productie als het product van een waanzinnige te bestempelen, wil ik erop opmerkzaam maken dat pas in de laatste brieven een ziekelijke geëxalteerdheid de kop op begint te steken.’ Ook zonder de verduistering van zijn brein aan het eind zou het oeuvre er niet anders hebben uitgezien, daarover zijn de grootste experts het eens.

De uitroep in zijn allerlaatste brief uit Turijn: ‘siamo contenti? son dio, ho fatto questa caricatura’, waarmee Nietzsche de Turinezen hemels opgewekt op de schouder slaat, doet ons onherroepelijk denken aan de uitspraak in de brief van 14 september 1884, waarin hij opmerkt dat Italianen de Duitse hemel een karikatuur noemen van de Italiaanse ‘cielo’. Dat is de cielo in de ‘oude wereld’, waaronder Nietzsche zich zo thuisvoelde, maar waarvoor ‘de mensen niet eenvoudig en stil genoeg zijn geweest’. Zo’n opmerking van een denker die met een tirannieke missiedrang de wereldrevolte najoeg, kan de lezer niet onbewogen laten.

Peter Claessens
Keulen, november 2020

NOTEN

[1. *Ecce homo*, 'Menselijk, al te menselijk', §3. 2. *Menselijk, al te menselijk*, §107, 'Onverantwoordelijkheid en onschuld'. 3. *Menselijk, al te menselijk* 1, §94. 4. *De antichrist*, §57. 5. *Zo sprak Zarathoestra*, III, 'Over oude en nieuwe tafelen' §19.]

NIETZSCHES BELANGRIJKSTE
CORRESPONDENTEN IN DE PERIODE 1879-1889
(IN ALFABETISCHE VOLGORDE)

Lou (Andreas-)Salomé (1861-1937)

Lou Andreas-Salomé werd geboren als Louise von Salomé op 12 februari 1861 in Sint-Petersburg. Ze was na drie broers het jongste kind en de enige dochter van een Russisch generaal, Gustav von Salomé, die afstamde van Zuid-Franse hugenoten en van adellijken huize was, en een Duits-Deense moeder Louise Wilm, dochter van een rijke suikerfabrikant. Lou keerde zich al vroeg van het geloof van haar kinderjaren af en zocht in haar vrijheidsdrang naar een gelijkberechtigde ontwikkeling van de vrouw. Dat bracht de vroegrijpe Baltische in september 1880 als negentienjarige samen met haar moeder als chaperonne naar Zürich, waar zich een van de eerste universiteiten in Europa bevond die vrouwen tot de collegebanken toelieten. Lou studeerde er filosofie en geschiedenis, onder anderen bij Adolf Baumgartner, een leerling van Jacob Burckhardt en Nietzsche, totdat ze vanwege een longaandoening (haar medisch dossier spreekt van bloedspuwingen) in 1881 op doktersvoorschrift voor een kuur naar Italië vertrok. Daar zocht ze in februari 1882 contact met de vrouwenvoorvechtster Malwida von Meysenbug, die de sprankelende, frisse, eigengereide 'diamant' maar al te graag opnam in de kring van vrijgevochten geesten die Meysenbugs salon aan de via della Polveriera 6 in Rome frequenteerden. Daar leerde Lou ook de goklustige filosoof Paul Rée kennen, die haar hartsvriend werd en die Nietzsche al gauw zou attenderen op de getalenteerde 'jonge Russische', die op dat moment volgens Malwida 'in het filosofische denken ongeveer tot dezelfde resultaten [leek] te zijn gekomen' als Nietzsche.

In 1887 zou ze in het huwelijk treden met de oriëntalist Friedrich Carl Andreas, een huwelijk dat nooit geconsumeerd werd maar waardoor ze onder de naam Lou Andreas-Salomé bekend werd als auteur, terwijl ze andere geliefden had, onder wie de dichter Rainer Maria Rilke. Vanaf 1921 woonde ze in bij Sigmund Freud en wijdde ze zich aan psychoanalytische studies met diens dochter Anna Freud.

Jacob Burckhardt (1818-1897)

Hoogleraar kunst- en cultuurgeschiedenis, auteur van wereldbepaalde boeken als *De cultuur van de renaissance* en *Wereldhistorische beschouwingen*, waarmee hij een nieuwe vorm van geschiedbeoefening introduceerde, en collega van Nietzsche aan de universiteit van Bazel. De non-conformistische historicus werd door Nietzsche zijn leven lang op handen gedragen en daarom nog in een van diens laatste brieven op 4 januari 1889 ‘onze grote grootste leraar’ genoemd. Nietzsche zat nog bij hem in de collegebanken, wisselde in peripatetische gesprekken veel ideeën met hem uit, was dolenthousiast toen Burckhardt zijn *Menselijk, al te menselijk* ‘een soeverein boek’ noemde dat bijdroeg tot ‘de vergroting van de onafhankelijkheid in de wereld’ en hem naar aanleiding van de toezending van *Morgenrood* een ‘Gratwanderer’ noemde – iets tussen een waaghals en een equilibrist, in elk geval iemand die halsbrekende toeren uithaalt – een metafoor die Nietzsche vervolgens veelvuldig in zijn werk gebruikte. Maar Nietzsche kreeg niet mee dat Burckhardt zich steeds gereserveerder opstelde en zich vanaf de verschijning van *Zo sprak Zarathoestra* steeds meer van hem distantiëerde. Burckhardt had nooit verheeld dat hij een hekel had aan Wagners muziek en had weinig op met de cultus van de renaissanceistische ‘Gewaltmensch’, de geweldenaars die hij in zijn meesterwerk had beschreven. Burckhardt viel de eer te beurt de laatste brief van Nietzsche te ontvangen die hij vanuit Turijn schreef. Toen hij deze brief met de frase ‘Uiteindelijk zou ik veel, veel liever hoogleraar in Bazel

zijn dan God' op 7 januari 1889 ontving, rook hij onraad en haastte hij zich met de 'onheilstijding' naar Nietzsches vriend Overbeck.

Paul Deussen (1845-1919)

De filosofiehistoricus en befaamd indoloog Paul Deussen was evenals Nietzsche een domineesoon. Op de landschool Schulpforta sloot hij een hechte vriendschap met Nietzsche en later werd hij diens studievriend aan de universiteit in Bonn. Deussen ging niet met Nietzsche mee toen deze met zijn promotor Friedrich Ritschl naar de universiteit van Leipzig vertrok, maar studeerde verder theologie, filosofie en Sanskriet in Bonn, Tübingen en Berlijn en werd hoogleraar filosofie in Kiel. Deussen was bezorger van een Schopenhaueruitgave, en zijn belangrijkste filosofische werk *Allgemeine Geschichte der Philosophie* (1894-1917), waarin hij de westerse én (uitzonderlijk voor zijn tijd) Indische filosofie behandelde, vond dan ook zijn bekroning in Schopenhauer, de filosoof op wie Nietzsche hem in 1868 had gewezen. Deussens specialisme was de Indische filosofie, waaraan hij een aantal baanbrekende geschriften wijdde: *Das System des Vedânta nach den Brahma-Sûtras des Bâdarâyana* (1883) en *Die Sûtras des Vedânta* (1887), een vertaling van de vedanta uit het Sanskriet. Deze werken, die door Nietzsche dankbaar en 'met volkomen "baldadigheid"' werden gelezen, zouden Nietzsches denken over religie vanaf 1883 diepgaand beïnvloeden.

Elisabeth Förster-Nietzsche (1846-1935)

Zus van Nietzsche, die zeer naar hem opkeek, die in Bazel een tijdlang zijn huisgenoot, verpleegster en huishoudster was en die door hem 'Lama' werd genoemd omdat ze even gewillig als koppig kon zijn, maar van wie hij vanaf de Salomé-affaire in 1882 in toenemende mate vervreemd raakte door haar bekrompen en van het gif van jaloezie en ressentiment doortrokken mentaliteit. Nietzsche deed des-